УДК 069:09 (045)

Н.В. Герасимова

1920 ЕЛЛАРДА ТАТАРСТАН МУЗЕЙЛАРНЫҢ СӘНГАТЬ КОЛЛЕКЦИЯЛӘРЕ: МАКСАТЫ, ФОРМАЛАШУ ПРОЦЕССЫ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ ҺӘМ ИРЕШЕЛГӘН НӘТИҖӘЛӘР

В статье рассматриваются процессы расширения художественных коллекций музеев Казани и развития сети музеев с художественными отделами в Татарстане в 1920-е годы. Выявляются основные направления собирательской деятельности, определяется роль государства в указанных процессах. Акцентируется внимание на значительном вкладе Казанского отдела по делам музеев в формирование художественных коллекций музеев Татарской, Чувашской и Марийской республик.

Ключевые слова и фразы: музей; художественные коллекции; выставка; Государственный музейный фонд; Отдел по делам музеев и охраны памятников искусства, старины и природы; Народный комиссариат просвещения ТАССР.

1917 елгы инкыйлабтан соң музейлар ачу һәм аларның коллекцияләрен туплау ил тарихында беренче мәртәбә дәүләткүләм бурычларның берсенә әверелә. Казан губернасында музейлар оештыру 1919 елның сентябрендә Казан губерна Мәгариф халык комиссариаты каршында оештырылган музейларны һәм сәнгать һәйкәлләрен, борынгылыкны һәм табигатьне саклау эшләре бүлегенә йөкләнә. 1919–1920 елларда Казан губернасының Козьмодемьянск, Алабуга, Тәтеш шәһәрләрендә музейлар ачылып, аларда аерым сәнгать бүлекләре эшли башлый. ТАССР оешкач, элекке губернаның көнбатышында урнашкан музейлар Казан музейлар бүлегеннән аерыла, һәм республиканың кантон тибындагы Зөя (Свияжск) һ.б. шәһәрләрендә музейларның яңа челтәрен төзү бурычы килеп баса.

Казан музей бүлеге хезмәткәрләре, 1919 елдан башлап, губернадагы хуҗалары калдырып киткән һәм национальләштерелгән кыйммәтле әйберләр белән тулыландырылган музей фондын тәртипкә китерә башлыйлар [Первая государственная…, 1920, с. 58–62]. Тупланган экспонатлар Татарстандагы төрле музейларга таратыла һәм 1930 ел ахырына хәтле алар урнаштырылып бетә [Национальный архив…].

Бу чорның иң мөһим саналган бурычларыннан берсе Республика Үзәк музеенда сәнгать коллекциясен формалаштыру була.

Коллекцияне тулыландыру берничә юнәлештә алып барыла. Беренче чиратта музей бүлеге әгъзалары, республикадагы сәнгать әсәрләрен һәм борынгы эшләнмәләрне музейга тапшыруларын сорап, халыкка мөрәҗәгать итәләр. Нәтиҗәдә,

П.М. Дульский язганча, музейга «ворвался целый поток пожертвований и предметов, взятых по охрану музея» [Дульский, 1920, с. 35]. Алар арасында И.Е. Репинның «Читающая девушка» дигән әсәре аеруча игътибарга лаек [Национальный архив…, д. 7, л. 13].

Тупланмаларның икенче бер төркемен сатып алынган әсәрләр тәшкил итә. Әйтик, Казан рәссамнарыннан Ф.И. Фешин, П.А. Радимов, А.Р. Платунова, Н.М. Сапожникова һ.б.ның эшләре шул юл белән алына [Национальный архив…, д. 7, л. 13–14; д. 162, л. 27 об.]. «Мир искусства») берлеге рәссамнары Н.К. Рерих, Б.М. Кустодиев, П.И. Львов, А.Н. Бенуа, Д.И. Митрохин әсәрләре коллекциясе А.Ф. Мантельдән сатып алына [Национальный архив… д. 7, л. 14]. Музейның 1919 елгы хисабында Ф. Гойядан офортлар альбомы, Л.О. Пастернакның офортлары һәм литографияләре сатып алынуы теркәлгән. 1928 елда Казан графигы И.Н. Плещинскийның эшләре сатып алына [Национальный архив…, д. 1539, л. 62].

Музейга губерна музее фонды сәнгать әсәрләре – скульптура, фарфор әйберләр, көмеш һәм пыяла эшләнмәләр, XVIII–XIX гасырларга караган сынлы сәнгать әсәрләре тапшырыла [Национальный…, д. 7, л. 14; д. 114, л. 72–73; д. 1539, л. 4, 5, 64].

Музей коллекциясенең тагын бер чыганагын Казан духовный академиясе музее, университетның Борынгы әйберләр һәм нәфис сәнгать әсәрләре музее, Көнчыгыш-педагогика институты музее ябылгач, алардан килгән әсәрләр тәшкил итә [Национальный…, д. 163, л. 365]. 1928–1929 елларда бу музейга Борынгы әйберләр һәм сәнгать музееның Г.И. Мешков тупламасындагы Европаның XV–XIX гасырларда эшләгән 8 мәктәбенә мөнәсәбәтле 50 гравер эшләнмә һәм 1 рәсем [Вербина, с. 10–18], Ф.П. Толстойның 1812 елгы сугыш темасын сурәтләнгән барельефлы әсәре һәм патшалар портретлары [Национальный…, д. 116, л. 37], антик һәм болгар культурасы әсәрләре [Национальный…, д. 116, л. 38–41] тапшырыла. Көнчыгыш-педагогика институты фондындагы инкыйлабка кадәр О.С. Александрова-Гейнс туплаган 37 картина да Татарстан үзәк музеена килеп ирешә [Национальный…, д. 116, л. 47].

Республикада ябылган чиркәү һәм монастырьлардагы сәнгати әһәмияткә ия әйберләр дә шушы музейга тапшырыла. 1929 елда, мәсәлән, Кафедраль соборның гыйбадәт өчен кирәкле әйберләр саклана торган бүлмәсеннән XV гасыр Евангелиясе һәм XVI гасыр плащаницасы (мәетне зиратка озатканда өстенә яба торган җәймә) бирелә. 1928 елда Кафедраль собордагы, Казанның Варвара һәм башка чиркәүләрендәге көмеш әйберләр музейга китерелә [Национальный…, д. 1540, л. 3 об.].

Үзәк музейның оешуына (ул 1894 елда төзелә) 25 ел тулу уңае белән 1919–1920 елларда музейга борынгы дәверләрдән башлап, 1900 елларга кадәр вакыт аралыгында төрле юнәлешләрдә һәм стильләрдә (реализмнан

башлап авангардка кадәр) иҗат иткән күп кенә рәссамнарның эшләре тапшырыла. Алар арасыннан Новгород язмаларының тугыз иконадан торган «Деисусный чин»ын, Ф.В. Васильев, С.Ю. Жуковский, И.Е. Репин, К.А. Коровин, М.В. Ларионов, Н.С. Гончарова, А.А. Осмеркин һәм башка сынлы сәнгать осталарының әсәрләрен аерып күрсәтергә була [Национальный…, д. 14, л. 8-9]. 1920 елда Дәүләт музей фондыннан Көнбатыш Европа граверларының В.В. Перцовта, Румянцев музее һәм Эрмитаж коллекцияләрендә сакланган әсәрләре [Вербина, с. 13–18] һәм В.Д. Фалилеевның 15 офорты [Дульский, с. 42–43] шушы музейга тапшырыла.

Шул ук елда музейга Губерна музей фондыннан С.А. Бахрушин белән Е.Д. Мясниковның шәхси коллекцияләреннән 100 әсәр китерелә: алар – ХХ гасыр башы рәссамнары К.А. Коровин, А.Н. Бенуа, Л.С. Бакст эшләре [Национальный…, д. 14, л. 3–4; д. 14, л. 1–2].

Шулай итеп, Казан музеена йөздән артык сынлы сәнгать әсәре тапшырыла. ХХ гасыр башында оештырылган «Мир искусства», «Союз русских художников», «Голубая роза», «Бубновый валет» кебек иҗат берлекләренә аерым игътибар бирелә. О.Л. Улемнова ассызыклаганча, алар сәнгатьтә авангардлык юнәлешен пропагандалыйлар һәм Казанда сынлы сәнгать әсәрләре музее оештыру максатын күздә тоталар [Улемнова, с. 12].

Музейга китерелгән эшләр Казанда беренче мәртәбә уздырылган Дәүләт сәнгать һәм фән күргәзмәсендә күрсәтеләләр [Первая государственная…], күргәзмәдә гамәли сәнгать, борынгы һәм халык сәнгате предметлары [Денике, с. 50–59], җирле рәссамнарның 400 дән артык рәсем сәнгате һәм график әсәрләре тәкъдим ителә. Күргәзмә тәмамлангач, андагы экспонатларның күп өлеше музей фондында калдырыла.

Бу вакыйгаларның әһәмияте шунда: музей танылган рәссам-авангардчыларның рәсемнәре һәм график эшләре белән баетыла. Шул ук вакытта музей коллекциясен Казан рәссамнарыннан К.К. Чеботарев, А.Г. Платунова, И.Н. Плещинский, Ф.Ш. Таһиров һ.б.ның да әсәрләре тулыландыра [Улемнова, с. 6–19].

1920 еллар ахырына, «сул агымнар» белән көрәш нәтиҗәсендә, музей коллекциясендә рәссам-реалистлар иҗатына зур урын бирелә башлый. 1927 елда, мәсәлән, Казан музеена Третьяков һәм Цветков галереяларыннан, Яңа Көнбатыш сынлы сәнгате һәм Румянцев музейларыннан, Строгановлар көллиятеннән барлыгы 39 данә сынлы сәнгать әсәре кабул ителә [Национальный…, д. 78, л. 43–44]. Алар арасында И.А. Айвазовский, В.Г. Перов, В.Д. Поленов, В.Е. Маковский, М.В. Нестеров, В.А. Серов, С.Ю. Жуковский, И.И. Левитан эшләре зур урын били.

1930 елның февралендә Дәүләт музей фондыннан Автономияле Татреспублика Үзәк музеена XIX–XX гасыр башында иҗат ителгән, Рус музее фондында сакланган әсәрләрдән

Н.И. Альтман, Н.П. Крымов, Н.Д. Мелиоти, В.А. Серов, Н.К. Рерих һ.б. рәссамнарның эшләре китерелә [Национальный…, д. 114, л. 162].

Шунысы да мөһим, Татреспублика Үзәк музее үз коллекциясен республика шәһәрләрендә урнашкан музейлардагы экспонатлар хисабына да киңәйтә. 1929 елның окрябрендә, мәсәлән, Чистай туган якны өйрәнү музееннан Д.Д. Бурлюкның «Пейзаж с домом» әсәре, Тәтештән С.Ф. Галактионов, А.Г. Ухтомский, И.Д. Телегин рәсемнәре китерелә [Национальный…, д. 1185, л. 50].

Шулай итеп, 1920 елларда Автономияле Татреспублика Үзәк музее коллекциясе сынлы сәнгать үсешенең борынгы чорыннан башлап, XX гасыр башында барлыкка килгән яңа агымнар кысаларында иҗат ителгән әсәрләр хисабына формалаша, тулылана. Һәм Казанда барлык чорлардагы халык сәнгате әсәрләре урын алган, сынлы сәнгать культурасы музеен төзү идеясе өлешчә тормышка ашырыла [Искусство…].

1920 елларда дәүләт ирекле сәнгать остаханәләре – Архумас (инкыйлабка кадәр – Сәнгать мәктәбе) музей фондлары да яңа әсәрләр белән тулыландырыла. Остаханәләр директоры Ф.П. Гаврилов, музейны фәнни-тәрбияви учреждениегә үзгәртеп коруны күздә тотып, анда студентларның конкурс эшләрен урнаштыра һәм, вакытлыча, Татреспублика Үзәк музее фондындагы Л.С. Попова, А.М. Родченко, В.Ф. Степанова, О.В. Розанова әсәрләрен дә китертә [Национальный…, д. 14, л. 6]. Әмма 1925 елда, андагы музей ябылу сәбәпле, бу башлангыч туктатыла. Соңыннан андагы әсәрләрнең бер өлешен янгын юкка чыгара, калган эшләр кире Үзәк музейга кайтарыла.

1920 елларда Казанда яңа музейлар оештырыла. Шуларның берсе – Шәрык халыклары мәдәнияте музее [Выставка…]. Аның экспонатлары арасында болгар һәм татарларның керамик савытлары һәм зәркән бизәкләре, мордва, чирмеш һәм чувашларның чигүле эшләнмәләре, гольдлар орнаментлары, кытай фарфорлары, фарсы кулъязмалары була. Әмма 1922 елда, бина булмау сәбәпле, Татарстан Мәгариф халык комиссариаты Академүзәге карары белән ул Үзәк музейга кушыла һәм аның коллекциясе Үзәк музей бүлекләренә таратыла [Национальный…, д. 948, л. 81].

Казан губернасындагы башка шәһәрләрдә урнашкан музейларның сәнгать әсәрләре коллекциясен формалаштыруда Татарстан Мәгариф халык комиссариатының музейлар бүлеге зур роль уйный, аның ярдәме белән алпавыт утарларыннан, чиркәү һәм монастырьлардан, шулай ук аерым сатып алучылардан национализацияләнгән сәнгать әсәрләре музейларга тапшырыла.

Губернада беренче тарихсәнгать музее А.В. Григорьев тырышлыгы белән Козьмодемьянскида оештырыла. Аның тупламасындагы сәнгать әсәрләре берничә чыганактан алына. 1918 елда эшли башлаган

Идел-Кама күчмә күргәзмәсе экспонатлары, Казанны А.В. Колчак гаскәрләре басып алу сәбәпле, Козьмодемьянскида калган була, һәм андагы Казан рәссамнарының, коллекционерларының 40 әсәре шушы шәһәр музеена бирелә. Икенче чыганакны А.М. Кокарев, Г.К. Лукомский, Д.И. Митрохин һ.б. рәссамнарның картиналарын, рәсемнәрен сатып алган А.Ф. Мантель коллекциясе тәшкил итә. Өченчесе – «Картиналар, этюдлар, эскизлар, рәсемнәр һ.б.ның беренче Козьмодемьянск күргәзмәсе» экспонатлары. Алар 1920 елда Казан губерна музее фондыннан, Казанда уздырылган «Беренче дәүләт күргәзмәсе»ннән һәм А.В. Григорьев, Н.Ф. Нейгебауэр кебек җирле рәссамнардан алынган була. Шулай итеп, 1921 елда Музейның сәнгать коллекциясендә 305 сынлы сәнгать әсәре, 11 әвәләп ясалган, 197 фарфор эшләнмә исәпләнә [Национальный…, д. 313, л. 54].

Татарстан районнарындагы музейлар арасында Тәтеш шәһәрендәге җирле туган як музееның сәнгать коллекциясе иң эреләрдән санала. Монда музейны төзүдә катнашкан рәссам һәм коллекционер А.Ф. Мантельнең өлеше гаять зур. Ул музейга үз тупламасындагы «Мир искусства» рәссамнарының әсәрләрен дә тапшыра [Корнилов, с. 20]. Нәтиҗәдә бу музейда сәнгать әсәрләренең үз заманы өчен әһәмияткә лаек коллекциясе барлыкка килә, Б.М. Кустодиев, А.Ф. Гауш, Д.И. Митрохин һәм башка рәссамнарның кече формадагы график эшләре аеруча зур урын ала [Национальный…, д. 1178, л. 67–68].

Сәнгать әсәрләренең икенче төркемен XVIII–XIX гасырларга караган портретлар тәшкил итә: дворян Сазоновларның Людоговкадагы утарыннан национализацияләнгән әсәрләр (алар арасында Г. Дау тарафыннан эшләнгән Ф.В. Сазонов портреты игътибарны аеруча җәлеп итә). Өченче төркемдә Казан рәссамнары Н.И. Фешин, П.М. Дульский, А.Ф. Мантель, В.П. Соколов һ.б.ның әсәрләре [Национальный…, д. 491, л. 94–97] – алар Казан музейлар бүлегенең сәнгать фондыннан китерелгән. Коллекцияне декоратив-гамәли сәнгать предметлары – фарфор эшләнмәләр (савыт-саба, немецлар тарафыннан һәм Россия заводларында җитештерелгән сыннар), чигелгән әйберләр, кытай һәм японнарның декоратив-гамәли сәнгать предметлары, скульптура әсәрләре һ.б. белән тулыландыру дәвам итә [Национальный…, д. 121, л. 3. 4. 7]. 1923 ел уртасына Тәтеш музеенда 632 экспонат булып, шуларның 266 сын тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать әсәрләре тәшкил итә [Национальный…, д. 491, л. 81].

Алабуга җирле туган як музеенда да сәнгать коллекциясе туплана. Музей директоры язмасыннан аңлашылганча, ул җирле буржуазиядән тартып алынган әйберләрдән оештырыла һәм, әйтергә кирәк, бу музей сирәк очрый торган һәм затлы әйберләргә бай [Национальный…, д. 719, л. 11]. Музей анкетасында, коллекцияне тулыландыру

чыганагы буларак, Казан губерна үзәк китапханәсе, халык мәгарифе кантон бүлеге склады һәм әйберләрен музейга тапшырган җирле гражданнар исемлеге дә теркәлгән. Музейның сәнгать тупламасы 56 картинадан, Третьяков галереясы рус сынлы сәнгате әсәрләре альбомнарыннан, фарфор һәм бәллүр эшләнмәләрдән (барысы 80 данә), бронза статуэткалардан гыйбарәт [Национальный…, д. 719, л. 11]. Музейда И.И. Шишкин әсәрләре булуы да мәглүм [Национальный…, д. 491, л. 120].

1920 елда Дәүләт музейлар фондындагы 60 сәнгать әсәре Чистай шәһәрендәге Кантон туган як музеена бирелә. Алар арасында И.И. Машков, П.П. Кончаловский, В.В. Рождественский, Н.В. Мещерин, В.А. Гальвич һ.б.ның эшләре дә бар [Национальный…, д. 14, л. 1–2]. Әмма полотноларны «Беренче дәүләт күргәзмәсе»ндә катнашу өчен Казанга җибәрәләр. Күргәзмәдән соң аларны кире Чистайга кайтарганнармы-юкмы – әлегә кадәр билгесез. Шунысы мәгълүм: ул әсәрләрнең күп өлеше Татарстан Республикасы дәүләт сынлы сәнгать музее коллекциясендә исәпләнә.

Зөя (Свияжск) кантон музееның сәнгать коллекциясе Казан музее фондыннан китерелгән фарфор һәм бронза әйберләрдән, бер өлеше җирле кантон тарафыннан сатып алынган һәм национализацияләнгән әйберләрдән тупланган [Национальный…, д. 121, л. 1–2]. Архивта борынгылыкны һәм сәнгать һәйкәлләрен саклауның Казан бүлекчәсе музей фондыннан бирелгән предметларның исемлеге саклана. Анда язылганча, музейга китерелгән 107 данә предметның күбесен декоратив-гамәли сәнгать әсәрләре – фарфор һәм пыяла савыт-сабалар, вазалар, сыннар, бронза статуэткалар, шәмдәлләр, таш һәм гипс эшләнмәләр, шулай ук 25 картина тәшкил итә. Картиналар, нигездә, билгесез рәссамнар тарафыннан башкарылган сынлы сәнгать әсәрләре, рәсемнәр, декоратив тукымалардан гыйбарәт; шулар арасында, И.И. Левитанның акварель белән ясаган пейзажы да бар.

Шулай итеп, 1920 еллар Татарстан Республикасы тарихына музейлар төзү чоры булып кереп кала. Нәкъ менә шул елларда музейлар эшчәнлегендә җирле тасвирый сәнгать әсәрләре туплау төп юнәлеш булып кереп кала. Татарстан Республикасы Үзәк музеен экспонатлар белән баетуда төп чыганакны Дәүләт музейлар фонды, ә кантоннардагы музейларда – Губерна музейлар фонды тәшкил итә.

ТАССР оешканнан соң республикадагы кайбер музейлар Чуваш һәм Мари автономияле республикаларына күчә, ягъни Казан губернасы музей эшләре һәм сәнгать, борынгы әйберләр һәм табигать һәйкәлләрен саклау бүлеге, Татарстандагы гына түгел, Идел буеның башка республикаларындагы музейларның коллекцияләрен туплауга да зур өлеш кертә.

Әдәбият

Вербина О.Г. К истории формирования коллекции графики Государственного музея изобразительных искусств Республики Татарстан в 1920-е годы // Первые Казанские искусствоведческие чтения. Материалы научно-практической конференции 10–12 сентября 2009 года. Казань: Мир дизайна, 2011. С. 10–18.

Выставка культуры народов Востока: путеводитель по выставке. Казань: Первая государственная типография, 1920. 137 с.

Денике Б.П. Художественная выставка 1920 года в Казани // Казанский музейный вестник. 1920. № 5–6. С. 50–59.

Дульский П.М. Новые приобретения художественного отдела Казанского Губернского музея // Казанский музейный вестник. Казань, 1920. № 1–2. С. 35–46.

Искусство коммуны. 1918, 15 декабря.

Корнилов П.Е. Собрание художественных произведений казанских мастерских. Казань: Полиграфшкола им. А.В. Луначарского, 1927. 32 с.

Корнилов П.Е. Художественное собрание Тетюшского музея (краткий обзор) // Записки Тетюшского музея: Музей местного края при Педтехникуме. Казань, 1927. № 1. С. 19–20.

Национальный архив Республики Татарстан. Ф. 2021. Оп. 1; Ф. Р–3682. Оп. 1.

Первая государственная выставка искусств и науки в Казани. Каталог. Казань: Первая государственная типография, 1920. 63 с.

Первая Козмодемьянская выставка картин, этюдов, эскизов, рисунков и проч. Каталог / автор вст. ст. А.В. Григорьев. Козмодемьянск: Государственная типография, 1920. 31 с.

Улемнова О.Л. АРХУМАС – мастерская художественного авангарда Казани // АРХУМАС. Казанский авангард 20-х. Каталог выставки. М.: Скорпион, 2005. С. 7–18.

Улемнова О.Л. Казанский авангард // Казанский авангард. 1910–1930-е годы: Художественные сокровища Татарстана: Собрание Государственного музея изобразительных искусств Республики Татарстан. Казань: Заман, 2013. С. 6–19.

Статья подготовлена при финансовой поддержке РФФИ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта № 17-14-160022

Мәкалә Россия фундаменталь тикшеренүләр фондының һәм Татарстан Республикасы хөкүмәтенең финанс ярдәме белән 17-14-160022 номерлы фәнни проект кысаларында әзерләнде

Герасимова Наталья Владимировна,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвирый һәм гамәли сәнгать бүлеге фәнни хезмәткәре